

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΣΕΙΡΑ: Επιστημονικές Εκδόσεις

Διόρθωση: Όλγα Παπακώστα
Εξώφυλλο: ΜΟΤΙΒΟ ΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.

© 2018 Εκδόσεις Τόπος, Κώστας Δημουλάς & Γιάννης Κουζής

ISBN: 978-960-499-277-5

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις Τόπος
Πλαπούτα 2 και Καλλιδρομίου
11473, Αθήνα
Τηλ.: 210 8222835-856
Fax: 210 8222684

www.toposbooks.gr

Κώστας Δημουλάς & Γιάννης Κουζής
Επιμέλεια

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΛΥΣΕΙΣ

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ I	
Τα ευρωπαϊκά κοινωνικά κράτη μετά τη μεγάλη ύφεση	21
Μαρία Πετμεζίδου	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ II	
Φτώχεια και λιτότητα στην Ελλάδα της κρίσης: Η ενδυνάμωση του νεοφιλελευθερισμού και η συρρίκνωση του συστήματος κοινωνικής προστασίας	45
Χρίστος Παπαθεοδώρου	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ III	
Κοινωνική πολιτική σε χώρα χωρίς «πατρίδα»	67
Δημήτρης Βενιέρης	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV	
Δημοκρατία και κοινωνική πολιτική στα χρόνια της κρίσης – ένας σύντομος (;) πολιτικοοικονομικός κύκλος	87
Διονύσης Ν. Γράβαρης	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V	
Προγράμματα οικονομικής προσαρμογής για την Ελλάδα: Προέλευση, Δομή, Συστηματικές αποτυχίες και οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις	103
Σταύρος Μαυρουδέας	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI	
Το νέο εργασιακό τοπίο με αφορμή την κρίση	121
Γιάννης Κουζής	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII	
Κοινωνική προστασία: Από τα αδιέξοδα των μνημονιακών πολιτικών στη βιώσιμη και κοινωνική λύση	137
Σάββας Ρομπόλης-Βασίλειος Μπέτσος	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII	
Η ελληνική κοινωνική ασφάλιση στην περίοδο της κρίσης	151
Βαγγέλης Κουμαριανός	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

Κρίση και κοινωνικό εισόδημα αλληλεγγύης 173
Κώστας Δημουλάς

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

Η κοινωνική πρόνοια στην Ελλάδα της κρίσης:
Ο «φτωχός συγγενής» στη δίνη της νεοφιλελεύθερης λιτότητας 193
Ανδρέας Φερώνας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙ

Κρίση και εκπαιδευτική πολιτική σε συνθήκες επιτροπείας:
Ερμηνευτική προσέγγιση βασικών όψεων, μεγεθών μιας
δύσθυμης πραγματικότητας 215
Νίκος Φωτόπουλος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΙ

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων
στο Ελληνικό Σύστημα Υγείας 231
Χαράλαμπος Οικονόμου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΙΙ

Διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και στρατηγικές επιβίωσης
των μακροχρόνια ανέργων και των φτωχών εργαζομένων
σε περίοδο οικονομικής κρίσης 253
Δέσποινα Παπαδοπούλου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙV

Μεταναστευτική πολιτική και ένταξη των μεταναστών
στην Ελλάδα της παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης 273
Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧV

Η κοινωνική πολιτική στέγης στην Ελλάδα της κρίσης 297
Νίκος Κουραχάνης

Βιογραφικά συγγραφέων 313

Εισαγωγή

Η κρίση, παρά τον χαρακτηρισμό της ως έκτακτη συνθήκη, είναι ένα περιοδικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, είτε γίνεται αντιληπτή ως δημιουργική καταστροφή (Schumpeter, 1954) ή παράθυρο ευκαιρίας (Kingdon, 1984), είτε ορίζεται ως ασταθής ισορροπία όπου το παλαιό δεν έχει ακόμα πεθάνει και το νέο δεν έχει ακόμα γεννηθεί (Gramsci, 1971), επιδρώντας καταλυτικά στον τρόπο οργάνωσης των κοινωνιών, τη λειτουργία των θεσμών και τις ενέργειες των δρώντων κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων.

Παρά τον θετικό προσανατολισμό που αποδίδουν στην κρίση οι παραπάνω ορισμοί, αυτή βιώνεται ως καταστροφή για τη μεγάλη πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας καθώς επηρεάζεται αρνητικά, ακόμη και καθοριστικά, η καθημερινή τους διαβίωση όχι μόνο στον οικονομικό τομέα, αλλά και στους ευρύτερους τομείς της κοινωνικής ζωής. Αν και στη βιβλιογραφία καταγράφονται, συχνά, αναφορές στην κρίση αξιών ή στην ιδεολογική και πολιτική κρίση που συνιστούν και το υπόβαθρο των συντελούμενων εξελίξεων, η οικονομική κρίση είναι εκείνη που συνήθως εκδηλώνει εντονότερα την παρουσία της και επιδρά καταλυτικά με τις συνέπειές της στους υπόλοιπους τομείς της κοινωνικής οργάνωσης. Εύλογα, επομένως, κρίνεται ως εκείνη με τις σοβαρότερες πολλαπλασιαστικές επιδράσεις, καθώς καθορίζει τις δυνατότητες των ανθρώπων και των οργανώσεών τους να έχουν πρόσβαση και να χρησιμοποιούν πόρους για την ικανοποίηση των αναγκών τους και τη βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής τους κατάστασης.

Η τρέχουσα οικονομική κρίση, που αρχικά εκδηλώνεται το 2007 στις ΗΠΑ ως χρηματοπιστωτική κρίση και επεκτείνεται ραγδαία ως δημοσιονομική κρίση, οδηγεί άμεσα στη συρρίκνωση των δημόσιων οικονομικών, στη λιτότητα και στην ύφεση στις περισσότερες χώρες του πλανήτη. Κατά την τρέχουσα κρίση, σε αντίθεση με την πολιτική ενίσχυσης της ενεργού ζήτησης που εφαρμόστηκε ως θεραπεία στην κρίση του 1929-32, τα δημόσια οικονομικά αντιμετωπίζονται ως το βασικό της αίτιο ώστε ο περιορισμός τους να θεωρείται το κύριο μέσο για την έξοδο από αυτή και για τη θετική επίδραση στην ανάπτυξη. Τα βασικά εργαλεία πολιτικής που εφαρμόζονται στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης είναι οι ιδιωτικοποιήσεις, η μείωση της φορολογίας του κεφαλαίου, η συρρίκνωση των κοινωνικών δαπανών και η συμπίεση των μισθών. Με τέτοιου είδους μέτρα θεωρείται ότι θα ενισχυθεί η ρευστότητα, τα περιθώρια κέρδους και επενδύσεων των φορέων της ιδιωτικής

οικονομίας, καθότι ο ρόλος του κράτους αντιμετωπίζεται ως ρυθμιστικός και όχι ως προωθητικός της ανάπτυξης.

Η νεο-κεϋνσιανή άποψη, αντιθέτως, υποστηρίζει ότι η εν λόγω κρίση προκαλείται από τον αχαλίνωτο χρηματοπιστωτικό τομέα και πως η προοπτική επανάκαμψης βρίσκεται στις ρυθμιστικές παρεμβάσεις για τον έλεγχό του. Οι κρατικές δαπάνες δεν αντιμετωπίζονται ως αίτιο του προβλήματος της οικονομικής κρίσης αλλά ούτε και ως μέρος της λύσης του, καθώς το κύριο πρόβλημα θεωρείται πως είναι η περιορισμένη πίστωση προς τον ιδιωτικό τομέα που θα πρέπει να ενισχυθεί μέσω δανεισμού. Σε αυτό το πλαίσιο κρίνεται αναγκαίος ο αναπροσανατολισμός της κοινωνικής πολιτικής από τις δαπάνες συντάξεων προς τις κοινωνικές επενδύσεις (διά βίου μάθηση, ενεργοποίηση, φροντίδα και ανάπτυξη παιδιών) ώστε αυτές να συντείνουν στην ενίσχυση της ικανότητας του κράτους να υποστηρίξει την ανάπτυξη χωρίς μεγάλες ανισότητες και αποκλεισμούς (Walby, 2015), συμβάλλοντας παράλληλα στη μείωση των δημόσιων ελλειμμάτων.

Από την οπτική της μαρξιστικής θεωρίας, η κρίση είναι κυρίως δομική-συστημική και οφείλεται στην πτώση του ποσοστού κέρδους και την υπερβολική ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού τομέα συγκριτικά με τη μεταποίηση και την υλική παραγωγή (πραγματική οικονομία) που οδηγεί το κεφάλαιο στη συμπίεση της αμοιβής της εργασίας. Ταυτόχρονα, αναζητεί νέες αγορές υψηλότερης απόδοσης με τις αναδιαρθρώσεις στο εσωτερικό των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών και τη δημιουργία νέων αγορών μέσω της συρρίκνωσης του κράτους και των ιδιωτικοποιήσεων, αλλά και με την επέκταση σε νέες αγορές προς τον Παγκόσμιο Νότο. Η στρατηγική διατήρησης ή και ενίσχυσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου μέσω της αχαλίνωτης κίνησής του, ανάλογα με τις επιθυμίες των κατόχων του (επενδυτών), διασφαλίζεται από τις συμφωνίες διεθνούς εμπορίου του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου και από τους Οργανισμούς της Συναίνεσης της Ουάσιγκτον (Arrighi, 2007· Brenner, 2006· Φούσκας & Δημουλάς, 2013).

Το καθεστώς «μόνιμης λιτότητας» (Torben & Wren, 1998· Pierson, 2001) που επιβάλλεται στις περισσότερες αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες μετά την κατάρρευση του συστήματος συναλλαγματικών ισοτιμιών, με βάση τον κανόνα του χρυσού, και την ανάπτυξη των χρηματαγορών ως απάντηση στην τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους, έχει ως αποτέλεσμα τη μεταρρύθμιση του έως τότε επικρατούντος μοντέλου κοινωνικής πολιτικής. Τα κοινωνικά δικαιώματα και οι καθολικού χαρακτήρα δημόσιες κοινωνικές υπηρεσίες, που μεσουρανούν ιδεολογικά και πολιτικά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, περιθωριοποιούνται σήμερα ως κοινωνικά προτάγματα και οι προτεραιότητες της κρατούσας αντίληψης για το περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής στρέφονται, κυρίως, προς τις στοχευμένες, επιλεκτικές και, ανάλογα με τα μέσα διαβίωσης, κοινωνικές παροχές.

Στο πεδίο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ειδικότερα, το καθεστώς της «μόνιμης λιτότητας» αποκτά θεσμικά χαρακτηριστικά και αποτυπώνεται αρχικά στα κριτήρια σύγκλισης της Συνθήκης του Μάαστριχτ (1993) και στη συνέχεια αποκτά αυξημέ-

νη τυπική ισχύ με τη θεσμοθέτηση της «κοινωνικής οικονομίας της αγοράς» στο άρθρο 3 της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης (2009). Αυτό το καθεστώς που, ανεξάρτητα από τη χρηματοοικονομική κρίση, αποτελεί τον θεμέλιο λίθο της αρχιτεκτονικής της Ευρωζώνης, ενισχύεται περαιτέρω με το Δημοσιονομικό Σύμφωνο (2012) και την απαίτηση ισοσκελισμένων προϋπολογισμών για όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης (κανονισμοί «six-pack» και «two-pack», ευρωπαϊκό εξάμνηνο). Με τις παραπάνω θεσμικές μεταρρυθμίσεις, που πλαισιώνουν την Κεντρική Ευρωπαϊκή Τράπεζα και τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας και που επιβάλλονται με την ενεργοποίηση των μηχανισμών του κράτους έκτακτης ανάγκης (Gill & Cutler, 2014· Fouskas & Gökaç, 2018) και τη συρρίκνωση των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, εγκαθιδρύονται σθεναρά οι αρχές του «ορντολιμπεραλισμού» και ο ευρωπαϊκός σοβινισμός.

Τα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης, αντιμέτωπα με τους παραπάνω περιορισμούς και τις αντιφάσεις τους, εντείνουν τις πολιτικές μείωσης των δημόσιων κοινωνικών δαπανών συρρικνώνοντας, κυρίως, τις δαπάνες για τις συντάξεις και τις κοινωνικές μεταβιβάσεις με την αναδιάρθρωση των προγραμμάτων κοινωνικής πολιτικής. Ενώ κατά τα πρώτα τρία έτη της κρίσης οι δημόσιες και κοινωνικές δαπάνες αυξάνονται προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι αρνητικές της συνέπειες, η «απαίτηση» συγκράτησης των δημόσιων χρεών και ελλειμμάτων σε διατηρήσιμα επίπεδα, από το 2011 και εντεύθεν, οδηγεί στην αντιστροφή αυτής της τάσης και στη σημαντική μείωση των κοινωνικών δαπανών (Hemerijck, 2013). Σύμφωνα με τους Peter Taylor-Gooby, Benjamin Leruth και Heejung Chung (2017), τα κράτη στην Ευρώπη αποκρίνονται με δύο διαφορετικές κατευθύνσεις κοινωνικής πολιτικής κατά την περίοδο της κρίσης: Αφενός, ενισχύονται οι πολιτικές λιτότητας με περικοπές στις δημόσιες δαπάνες, ιδιωτικοποιήσεις, περιορισμό στην καθολικότητα των κοινωνικών παροχών και ενίσχυση της ατομικής ευθύνης. Αφετέρου, αναπτύσσονται αντίρροπες τάσεις, όπως οι κρατικές παρεμβάσεις για την ενίσχυση των επενδύσεων φιλικών προς την απασχόληση και για τη διατήρηση της ζήτησης από τους φτωχούς, οι πολιτικές κοινωνικής επένδυσης (κατάρτιση, οικογενειακές παροχές), οι προ-διανεμτικές πολιτικές (θεσμοθέτηση ελάχιστου μισθού, έλεγχος των τιμών στα ενοίκια κατοικίας), οι καλύτερες ευκαιρίες εργασίας και τα υψηλότερα επιδόματα σε ειδικές περιπτώσεις και, τέλος, ο προνοιακός σοβινισμός (ενίσχυση των κριτηρίων μόνιμης κατοικίας και έλεγχος των μεταναστευτικών ροών).

Οι παραπάνω τάσεις δεν είναι ίδιες σε όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης ούτε εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά στα κράτη που οι υποστηρικτές της τυπολογίας καθεστώτων κοινωνικής πολιτικής κατατάσσουν στην ίδια ομάδα. Αντιθέτως, οι εθνικές ιδιαιτερότητες και οι περιορισμοί που επικρατούν σε κάθε χώρα είναι ισχυρότερες από τα επικαλούμενα κοινά στοιχεία. Όπως αναφέρουν οι παραπάνω μελετητές της κοινωνικής πολιτικής: «...Ισχυρές διαφορές στην πολιτική μεταξύ των διαφορετικών μελών του ίδιου καθεστώτος κοινωνικής πολιτικής αντανακλούν επίσης τις ομοιότητες ανάμεσα στα διαφορετικά καθεστώτα» (Taylor-Gooby et al., 2017: 213).

Από αυτή την άποψη, η ερμηνευτική αξία της διάκρισης των κρατών πρόνοιας σε ομάδες καθεστώτων κοινωνικής πολιτικής είναι περιορισμένη και ως εκ τούτου η ανάλυση των εξελίξεων και αλλαγών που συντελούνται στο εθνικό επίπεδο είναι σημαντική. Οι εθνικές ιδιαιτερότητες και η ικανότητα ορισμένων χωρών να ανταποκριθούν αποτελεσματικότερα στις προκλήσεις της κρίσης μέσω πολιτικών κινητοποίησης της εργασίας, βελτίωσης των δεξιοτήτων και ευελισθότητας, σε αντίθεση με άλλες χώρες που ενισχύουν και εντείνουν τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές λιτότητας χωρίς να επιτυγχάνουν την έξοδο από την κρίση, τονίζουν τις ασύμμετρες σχέσεις που επικρατούν στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι σχέσεις εξάρτησης των μικρότερων και οικονομικά αδύναμων χωρών από τις μεγάλες χώρες του ευρωπαϊκού πυρήνα και τα νεο-ιμπεριαλιστικά χαρακτηριστικά που αυτές λαμβάνουν, με την υπογραφή των συμφωνιών διάσωσης των δημόσιων οικονομικών και με τους κανόνες εποπτείας που επιβάλλονται στην Ευρωζώνη, οδηγούν σε ραγδαίες και δραματικές αλλαγές στους θεσμούς και στο περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής.

Όπως είναι πλέον αποδεκτό, η Ελλάδα βιώνει την κρίση εντονότερα από κάθε άλλη χώρα της Ευρωζώνης και ευρύτερα αυτής. Το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (ΑΕΠ) της συρρικνώνεται κατά 27%, η ανεργία εκτινάσσεται στο 28% το 2013 και διατηρείται σε επίπεδα άνω του 20% το 2018, οι μισθοί και οι συντάξεις μειώνονται, τουλάχιστον, κατά 25%, οι εργασιακές σχέσεις απορρυθμίζονται και οι δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης περιορίζονται κατά 41,86 δις (-32,58%), χωρίς να επιτυγχάνεται η μείωση του χρέους και να εξυγιαίνονται τα δημόσια οικονομικά, και μάλιστα, παρά τις διάχυτες προσδοκίες πολιτών και πολιτικών, η οικονομική κρίση βαθαίνει και κατά την περίοδο των μνημονίων, ενώ η εξάρτηση από τους δανειστές καθίσταται ισχυρότερη. Οι τρεις διαδοχικές συμφωνίες διάσωσης των δημόσιων οικονομικών (2010, 2012, 2015) και τα προγράμματα μεταρρυθμίσεων που συμφωνούνται μεταξύ των ελληνικών κυβερνήσεων και των δανειστών δεν αποδίδουν ως προς την επίτευξη των διακηρυγμένων στόχων, αν και μεταβάλλουν δραματικά την πολιτική, την κοινωνική και την οικονομική θέση της χώρας. Όπως και στα άλλα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι μεγαλύτερες μειώσεις στις δημόσιες δαπάνες καταγράφονται στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής. Οι μεταρρυθμίσεις που επιβάλλονται με τα τρία διαδοχικά μνημόνια, όχι μόνο στις δαπάνες αλλά και στο περιεχόμενο και στα μέσα άσκησης της κοινωνικής πολιτικής, είναι καθοριστικές για τις συνθήκες διαβίωσης της πλειονότητας του πληθυσμού. Ένα ερώτημα που συχνά απασχολεί την κοινότητα των ερευνητών της κοινωνικής πολιτικής αφορά το εάν οι μεταρρυθμιστικές-ανατρεπτικές (απορρυθμιστικές) αυτές τάσεις προϋπήρχαν και απλώς ενισχύονται κατά την περίοδο της κρίσης (π.χ. ευελικτοποίηση-ενεργοποίηση), ή πρόκειται για νέα στοιχεία πολιτικής (π.χ. ΚΕΑ, προγράμματα σίτισης) που μεταβάλλουν ριζικά τον χαρακτήρα του κοινωνικού μοντέλου στην Ελλάδα.

Το παραπάνω ερώτημα επιδέχεται διαφορετικές απαντήσεις, ανάλογα με την οπτική βάση της οποίας αντιμετωπίζεται η κρίση και οι κοινωνικές της επιπτώσεις. Στον παρόντα τόμο επιδιώκεται η συγκέντρωση των διερευνήσεων της ελληνι-

κής ακαδημαϊκής και ερευνητικής κοινότητας για τις επιπτώσεις της κρίσης στα διαφορετικά πεδία της κοινωνικής πολιτικής ώστε να δοθεί μία σφαιρική εικόνα στον αναγνώστη. Το βασικό κριτήριο για την επιλογή των κειμένων που περιλαμβάνονται σε αυτόν δεν είναι το ενιαίο θεωρητικό και εννοιολογικό πλαίσιο, όπως αρμόζει σε μία άρτια επιστημονική εργασία, αλλά η διεξαγωγή εμπειρικής ή και θεωρητικής έρευνας για τα αποτελέσματα της κρίσης στην κοινωνική πολιτική και τα επιμέρους πεδία της. Παρότι τα κείμενα που παρουσιάζονται στη συνέχεια είναι απόρροια διαφορετικών προσανατολισμών, αποτυπώνουν τον πλούτο της γνώσης που παράγεται κατά την τελευταία και επίμαχη χρονική περίοδο για τα αίτια και τις συνέπειες της κρίσης στη ζωή και στις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων που κατοικούν στην ελληνική επικράτεια. Παράλληλα, συγκλίνουν προς την άποψη ότι η κρίση μεταβάλλει το μέχρι πρότινος επικρατούν παράδειγμα κοινωνικής πολιτικής προς μία δυσμενέστερη εξέλιξη αναφορικά με την ικανοποίηση των αναγκών και την αξιοπρεπή διαβίωσή τους.

Στο πρώτο κεφάλαιο η Μαρία Πετμεζίδου εξετάζει και σχολιάζει τις ανταποκρίσεις των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Μεγάλη Ύφεση και διερευνά τις πιθανές μελλοντικές κατευθύνσεις μετασχηματισμού των κρατών πρόνοιας. Με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα παρέχει μια εποπική εικόνα των τάσεων εξέλιξης των κοινωνικών δαπανών και των δεικτών ανισότητας και φτώχειας σε επιλεγμένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που εκπροσωπούν διαφορετικούς τύπους κοινωνικού κράτους, και επισκοπεί τις πορείες κοινωνικής μεταρρύθμισης σε αυτές. Επιπρόσθετα, εξετάζει ένα φάσμα μέτρων πολιτικής και τη συνύπαρξή τους μέσα από διάφορους συνδυασμούς (νεοφιλελεύθερη λιτότητα και ενίσχυση της ατομικής ευθύνης, κοινωνική επένδυση, προ-διανομή, προνοιακός σοβινισμός) με αναφορά στον Ευρωπαϊκό Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο Χρίστος Παπαθεοδώρου εξετάζει τις επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στη φτώχεια και την αποστέρηση στην Ελλάδα. Μέσα από μία προσέγγιση Πολιτικής Οικονομίας, ελέγχει τα βασικά επιχειρήματα της κυρίαρχης ρητορείας για την οργάνωση και διαχείριση της οικονομίας και της κρίσης, εστιάζοντας στην επίπτωση που οι απόψεις αυτές και οι απορρέουσες πολιτικές έχουν στη φτώχεια και στις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού. Αρχικά, ο συγγραφέας παρουσιάζει το προφίλ της φτώχειας και της αποστέρησης στην Ελλάδα στο πλαίσιο μιας συγκριτικής ανάλυσης με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στη συνέχεια, η ανάλυσή του εστιάζει στη διερεύνηση των επιπτώσεων της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση των κοινωνικών μεταβιβάσεων με την οικονομική μεγέθυνση καθώς και τις κοινωνικές επιδράσεις της συρρίκνωσης του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα ως απόρροια των μνημονιακών δεσμεύσεων.

Στο τρίτο κεφάλαιο ο Δημήτρης Βενιέρης επιχειρεί να συνδέσει τα χαρακτηριστικά και τις μεταβολές που λαμβάνουν χώρα στην κοινωνική πολιτική με την έννοια

της «Πατρίδας» και τον τρόπο που αυτή συνυφαίνεται με την κοινωνική συνείδηση, την ισορροπημένη δηλαδή συνύπαρξη της ατομικής ευημερίας και της συλλογικής δέσμευσης με γνώμονα το κοινό συμφέρον. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι «πράξεις και παραλείψεις που γέννησαν ημίαιμα κοινωνικά δικαιώματα, χάλκευσαν την ιδιότητα του πολίτη και αποκρυστάλλωσαν μια ανάπηρη κοινωνική πολιτική: άδικη, άνιση, αναποτελεσματική». Ο ίδιος επίσης υποστηρίζει ότι πολιτική συναίνεση και κοινωνική υποστήριξη για πραγματική μεταρρύθμιση δεν επιδιώχθηκε και δεν επιτεύχθηκε διαχρονικά, με συνέπεια τη βίαιη ανατροπή ζωτικών κοινωνικών αλλά και πολιτικών δικαιωμάτων την εποχή της κρίσης.

Στο *τέταρτο κεφάλαιο* ο Διονύσης Γράβαρης, έχοντας ως αφετηρία τη θεωρία του Μ. Καλέτσκι περί πολιτικοοικονομικού κύκλου, επιχειρεί να εξετάσει τη σχέση μεταξύ δημοκρατίας και κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης και της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης. Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι η σχέση μεταξύ δημοκρατίας και κοινωνικής πολιτικής θεμελιώνεται σε δύο παράλληλες διαδικασίες αναδιανομής: αναδιανομή εισοδήματος και πλούτου αφενός, και αναδιανομή δικαιωμάτων αφετέρου. Με βάση αυτό το θεωρητικό πλαίσιο εξετάζεται τόσο η οικοδόμηση του ελληνικού συστήματος κοινωνικής προστασίας από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 όσο και η απορρύθμιση αυτού του συστήματος, η οποία ξεκινώντας με αργά αλλά σταθερά βήματα ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 επιταχύνεται με βίαιο τρόπο μέσω της επικράτησης της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης στα χρόνια της κρίσης.

Στο *πέμπτο κεφάλαιο* ο Σταύρος Μαυρουδέας υποστηρίζει ότι τα τρία Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής, που συνομολογήθηκαν μεταξύ της τρόικας (ή και του κουαρτέτου) των δανειστών (ΕΕ-ΕΚΤ-ΔΝΤ-ΕΜΣ) και των διαδοχικών ελληνικών κυβερνήσεων, αποτελούν την κυρίαρχη στρατηγική για την υπέρβαση της τρέχουσας κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού και συνιστούν τροποποιημένη παραλλαγή των Προγραμμάτων Δομικής Προσαρμογής που εκπόνησε το ΔΝΤ ως απάντηση στις κρίσεις της δεκαετίας του 1990. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι τροποποιήσεις αυτές επιτείνουν τον προβληματικό χαρακτήρα τους και γι' αυτό οδηγούνται σε συστηματικές αποτυχίες σε σχέση με τους ίδιους τους στόχους τους. Επιπλέον, από την ίδια τους τη δομή τα ελληνικά προγράμματα παραγνωρίζουν τα ζητήματα απασχόλησης και κοινωνικής πολιτικής (καθώς δεν ανήκουν στις βασικές παραμέτρους τους και αντιμετωπίζονται σαν ένα απλό, παθητικό παρακολούθημα των πρώτων), με αποτέλεσμα να αυξάνεται η ανεργία και η φτώχεια.

Στο *έκτο κεφάλαιο* ο Γιάννης Κουζής εξετάζει τις αλλαγές που συντελούνται στο πεδίο της εργασίας κατά την περίοδο της κρίσης και των μνημονίων στην Ελλάδα και υποστηρίζει ότι αυτές χαρακτηρίζονται από μια βίαιη ανατροπή των εργασιακών σχέσεων στην κατεύθυνση που καταγράφεται με βραδύτερους ρυθμούς πριν από την κρίση στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Η αποδιάρθρωση του συστήματος των συλλογικών συμβάσεων και του τρόπου διαμόρφωσης των μισθών, η σταδιακή απελευθέρωση των απολύσεων, η ελαστικοποίηση των ωραρίων και η ενί-

σχυση των ευέλικτων και επισφαλών μορφών εργασίας σε βάρος της πλήρους και σταθερής απασχόλησης αποτελούν τους κύριους άξονες στους οποίους κινούνται οι εν λόγω «μεταρρυθμίσεις» που διαμορφώνουν ένα νέο και ευέλικτο εργασιακό τοπίο στη μετά την κρίση ελληνική κοινωνία. Παράλληλα, η βίαιη συμπίεση των δαπανών για την εργασία, σε περίοδο υψηλής ανεργίας, δημιουργεί τους όρους για τη μετατροπή της χώρας σε μια ειδική οικονομική ζώνη χαμηλού κόστους, συγκλίνοντας στο εν λόγω πεδίο με τις γειτονικές βαλκανικές χώρες και αποκλίνοντας από την αναπτυσσόμενη Ευρώπη.

Στο *έβδομο κεφάλαιο* οι Σάββας Ρομπόλης και Βασίλειος Μπέτσος υποστηρίζουν ότι το Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλισης (ΣΚΑ) έχει αποδιρθρωθεί ως αποτέλεσμα της ύφεσης και των μνημονίων στην Ελλάδα, και ότι οι δανειστές καθ' όλη τη διάρκεια της μνημονιακής περιόδου δεν επιδιώκουν τον εξορθολογισμό των συσσωρευμένων παθογενειών του. Αντιθέτως, επιβάλλουν πολιτικές που δεν στοχεύουν στην αντιμετώπιση των παθογενειών της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα, αλλά έχουν καθαρά εισπρακτικό και δημοσιονομικό χαρακτήρα. Η σημαντικότερη, ωστόσο, εξέλιξη είναι η υλοποίηση της σταδιακής μετάβασης της κοινωνικής ασφάλισης από τη συλλογική αντιμετώπιση του κινδύνου του γήρατος στην ατομική ευθύνη, με την υιοθέτηση ενός συστήματος νοτικής κεφαλαιοποίησης.

Στο *όγδοο κεφάλαιο* ο Βαγγέλης Κουμαριανός φωτίζει ειδικότερες πλευρές των παθογενειών του συνταξιοδοτικού συστήματος, διερευνώντας τον τρόπο με τον οποίο η οικονομική και δημοσιονομική κρίση στην Ελλάδα λειτούργησε συνδυαστικά με την υφιστάμενη δομική κρίση του εθνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, ώστε να εκδηλώνεται ως σύνθεση επιμέρους κρίσεων που οι συνεχείς σχετικές παρεμβάσεις δεν πέτυχαν να αντιμετωπίσουν. Βασικό επιχείρημα του συγγραφέα είναι ότι οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις στην κοινωνική ασφάλιση προτάσσουν ως λύση ένα υπολειμματικό μοντέλο με διαρκή υποβάθμιση του κοινωνικού και δημόσιου χαρακτήρα της.

Στο *ένατο κεφάλαιο* ο Κώστας Δημούλας αναλύει τις αλλαγές που καταγράφονται στα χαρακτηριστικά της κοινωνικής πολιτικής κατά την περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα, υπό το πρίσμα του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της επιτηρούμενης δημοσιονομικής πειθαρχίας των δανειστών. Διαπιστώνοντας ότι οι δεσμεύσεις των «Συμφωνιών Διάσωσης» (2010, 2012, 2015) οδηγούν στην αλλαγή παραδείγματος κοινωνικής πολιτικής, ο συγγραφέας διατυπώνει το επιχείρημα ότι ακρογωνιαίος λίθος αυτής της μετάλλαξης είναι το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης. Αναλύοντας τα χαρακτηριστικά του στο πλαίσιο των ευρύτερων αλλαγών που συντελούνται στο ελληνικό πρότυπο κοινωνικής πολιτικής (τόσο στον μηχανισμό ασφάλισης όσο και σε αυτόν της κοινωνικής βοήθειας), το συμπέρασμα του συγγραφέα είναι ότι τα επιδόματα ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος συγκρατούν προσωρινά τις κοινωνικές αντιδράσεις των θυμάτων της κρίσης και των αναδιρθρώσεων που αποτελούν εργαλεία για τη διαχείρισή της. Αυτά, όμως, δεν κρίνονται ως επαρκή για τη μείωση της αποστέρησης και

της γενικευμένης επισφάλειας που προκαλούν οι πολιτικές στρατηγικές διαρκούς λιτότητας που υιοθετούνται για τη διαχείριση της παρατεταμένης δομικής κρίσης του ύστερου καπιταλισμού.

Στη συνέχεια, στο *δέκατο κεφάλαιο*, ο Ανδρέας Φερώνας επιχειρεί μια αποτίμηση του ρόλου της κοινωνικής πρόνοιας στην ανακούφιση των «ευπαθών ομάδων» του πληθυσμού που πλήττονται περισσότερο από την κρίση. Για τον σκοπό αυτόν επιχειρεί μια κριτική επισκόπηση των «μεταρρυθμίσεων» που υλοποιούνται στο πεδίο αυτό της κοινωνικής πολιτικής στα χρόνια της κρίσης, λαμβάνοντας υπόψη ταυτόχρονα τη «θεσμική κληρονομιά» της προ κρίσης εποχής, αλλά και την επιρροή των υπερεθνικών οργανισμών μέσα σ' ένα συγκεκριμένο οικονομικό και πολιτικο-ιδεολογικό περιβάλλον. Από την ανάλυση προκύπτει μια προφανής ασυμμετρία ανάμεσα: (α) στην έκταση και την ένταση της κοινωνικής και ανθρωπιστικής κρίσης και στη γενικευμένη επισφάλεια, που προκαλείται από τη δραματική συρρίκνωση των κοινωνικών δαπανών και την πλήρη απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, και (β) στα μέτρα δημόσιας πολιτικής που υλοποιούνται για την αντιμετώπισή της.

Στο *ενδέκατο κεφάλαιο* ο Νίκος Φωτόπουλος υποστηρίζει πως η κλιμάκωση της οικονομικής κρίσης και της δημοσιονομικής ύφεσης επιτείνουν διαχρονικές παθολογικές εξωθώντας στα άκρα φαινόμενα τα οποία, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ναρκοθετούν ευθέως τον ρόλο και την αποστολή του εκπαιδευτικού συστήματος στη χώρα μας. Ζητήματα όπως ο στρατηγικός σχεδιασμός, το ανθρώπινο δυναμικό και τα στελέχη της εκπαίδευσης, οι υποδομές και ο μαθητικός πληθυσμός, ο χάρτης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, οι εκπαιδευτικές και κοινωνικές ανισότητες, η ανεργία των νέων, η σύνδεση με την απασχόληση, η επαγγελματική εκπαίδευση και οι πρακτικές μαθητείας, η «διαρροή εγκεφάλων», η σχολική διαρροή και ο λειτουργικός αναλφαβητισμός, οι δαπάνες για την αγορά εκπαιδευτικών αγαθών και υπηρεσιών, το δίπολο «δημόσιο-ιδιωτικό», αποτελούν μερικές μόνο από τις προκλήσεις, τις οποίες η εκπαιδευτική πολιτική καλείται να διαχειριστεί κατά την περίοδο της κρίσης.

Στο *δωδέκατο κεφάλαιο* ο Χαράλαμπος Οικονόμου υποστηρίζει ότι η μέχρι τώρα πολιτική διαρθρωτικής προσαρμογής των μνημονίων οδηγεί σε σημαντική μείωση των δημόσιων δαπανών υγείας κατά οριζόντιο τρόπο. Παράλληλα, επισημαίνει ότι μεγάλο τμήμα του πληθυσμού έχει εξαντλήσει το ασφαλιστικό δικαίωμα για ασθένεια, ενώ προκύπτουν η αύξηση του οικονομικού βάρους και του κόστους χρόνου που καλούνται να επωμιστούν οι ασθενείς, καθώς και οι περιορισμοί της δέσμης των καλυπτόμενων υπηρεσιών από την κοινωνική ασφάλιση υγείας και του δικαιώματος των πολιτών χρήσης των υπηρεσιών υγείας. Αποτέλεσμα αυτών των πολιτικών είναι η πτώση της ποιότητας και της επάρκειας των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας και η όρθωση φραγμών στην πρόσβαση των πολιτών στη φροντίδα υγείας. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι αλλαγές που συντελούνται στον τομέα της υγείας κατά την περίοδο της κρίσης υπάγονται σε μια δογματική ακραία

νεοφιλελεύθερη προσέγγιση που επιβάλλεται από την τρόικα. Η προσέγγιση αυτή συντηρείται από την αδυναμία του πολιτικού συστήματος και της δημόσιας διοίκησης να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις για ένα ανθρωποκεντρικό σύστημα υγείας με προσανατολισμό στον δημόσιο χαρακτήρα του και στην πρωτοβάθμια φροντίδα.

Στο δέκατο τρίτο κεφάλαιο η Δέσποινα Παπαδοπούλου μελετά τη διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και διερευνά τα διαφορετικά βιώματα ανεργίας κατά την περίοδο της βαθιάς και βίαιης οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και την Ευρώπη, καθώς και τις στρατηγικές επιβίωσης και αντίστασης που αναπτύσσουν τα θύματά της. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, κατά τη διάρκεια της κρίσης προϋπάρχουσες παθογένειες έδειξαν το νοσηρό τους πρόσωπο, αλλά και θεσμοί που ήταν στυλοβάτες της κοινωνίας μας άγγιξαν τα όριά τους. Ο οικογενειακός θεσμός οδηγήθηκε στα όριά του, αφού δεν μπορεί πλέον να καλύψει βασικές ανάγκες όταν είναι άνεργα όλα τα μέλη της. Η ραγδαία επιδείνωση της θέσης των μεσαίων στρωμάτων που απώλεσαν τις θέσεις πλήρους απασχόλησης που κατείχαν πριν την κρίση δημιούργησε σοβαρότατες ανατροπές, συχνά, μη διαχειρίσιμες για όσους δεν είχαν ανάλογη εμπειρία στο παρελθόν. Παράλληλα, η ανυπαρξία κοινωνικού κράτους και η αδυναμία των δημόσιων φορέων να αναλάβουν ρόλους ελάφρυνσης της παρούσας κατάστασης, τουλάχιστον το πρώτο διάστημα, επέτεινε τα προβλήματα που προκάλεσε η κρίση στα μεσαία στρώματα. Χωρίς δίκτυ κοινωνικής προστασίας και χωρίς την κουλτούρα της συνδρομής των κοινωνικών υπηρεσιών στην αναρρύθμιση της καθημερινότητας, περισσότερο στα μεσαία στρώματα και λιγότερο στα κατώτερα και λαϊκά, ο ρόλος των κοινωνικών θεσμών εμφανίζεται υπολειμματικός από κάθε πλευρά.

Στο δέκατο τέταρτο κεφάλαιο ο Απόστολος Παπαδόπουλος διερευνά σφαιρικά την επίδραση της κρίσης στην αντιμετώπιση του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα, επικεντρώνοντας, κυρίως, σε κείνα τα εμπειρικά δεδομένα που καταδεικνύουν τις μεταβολές αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών καθώς και τα χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής πολιτικής και την αντανάκλασή τους στην αντιμετώπιση του προβλήματος «μετανάστευση» από την ελληνική κοινωνία.

Εξετάζοντας τα διαθέσιμα ποσοστικά στοιχεία αναφορικά με τη μετανάστευση, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι παρατηρούμενες μεταβολές δεν ανατρέπουν τη βασική εικόνα ότι η Ελλάδα και ευρύτερα οι χώρες του ευρωπαϊκού Νότου παραμένουν χώρες υποδοχής μεταναστών, παράλληλα με το γεγονός ότι σημαντικό τμήμα του πληθυσμού τους μετακινείται σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς αναζήτηση απασχόλησης κατά την εποχή της οικονομικής ύφεσης.

Μελετώντας πολύπλευρα τις αντιλήψεις για τους μετανάστες πριν και μετά την κρίση, ο Απόστολος Παπαδόπουλος καταδεικνύει, επίσης, ότι πριν την οικονομική κρίση η παρουσία των μεταναστών δικαιολογούνταν/νομιμοποιούνταν με βάση τις ανάγκες που υπήρχαν στην αγορά εργασίας. Μετά το ξέσπασμα της κρίσης, οι περισσότεροι μετανάστες κρίθηκαν πλεονάζοντες και η κοινή γνώμη στράφηκε

εμφανώς εναντίον τους – θεωρώντας ότι κάνουν υπερβολική χρήση του κράτους πρόνοιας και ότι αφαιρούν από τους γηγενείς τους «αναγκαίους» πόρους για την επιβίωσή τους.

Τέλος, στο δέκατο πέμπτο κεφάλαιο ο Νίκος Κουραχάνης μελετά το πλαίσιο των κοινωνικών πολιτικών στέγης στην Ελλάδα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, παραθέτοντας δεδομένα που παρουσιάζουν τον αντίκτυπό της στα προβλήματα στέγασης. Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι η έμφαση των πολιτικών αντιμετώπισης των προβλημάτων αστεγίας που δημιουργεί η κρίση δίνεται στις υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης, οι οποίες απορρέουν από μη κρατικούς φορείς και προσφέρουν παροχές σε είδος για την κάλυψη των απαραίτητων βιοτικών αναγκών των αστέγων.

Με την έκδοση των συνολικά δεκαπέντε κειμένων για την κρίση και τις επιπτώσεις της στα σημαντικότερα πεδία της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα δεν φιλοδοξούμε να απαντήσουμε σε όλα τα ζητήματα που αναδείχθηκαν στη δημόσια συζήτηση. Επιδίωξή μας είναι να αποκτήσει ο αναγνώστης και κυρίως οι σπουδαστές της κοινωνικής πολιτικής μία, κατά το δυνατόν, ολιστική εικόνα των αρνητικών της συνεπειών στην καθημερινότητα των απλών ανθρώπων, αλλά και τη λειτουργία των θεσμών και εργαλείων άσκησης κοινωνικής πολιτικής. Ο στόχος μας θα επιτευχθεί εάν με τα θέματα που θίγει η παρούσα έκδοση ανοίξει ένας συστηματικός επιστημονικός και κοινωνικός διάλογος για τα αίτια και τις επιπτώσεις της κρίσης αλλά και τις αλλαγές που αυτή προκάλεσε και εξακολουθεί να προκαλεί στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας.

Οι επιμελητές της έκδοσης,
Κώστας Δημουλάς & Γιάννης Κουζής

Βιβλιογραφία

- Arrighi, G. (2007). *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*. London: Verso.
- Brenner, R. (2006). *The economics of Global Turbulence*. London: Verso.
- Gill, St. & Cutler, Cl. (eds) (2014). *New Constitutionalism and World Order*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gramsci, An. (1971). *Selections from the Prison Notebooks from Antonio Gramsci*. London: Lawrence and Wishart.
- Hemerijck, An. (2013). *Changing Welfare States*. Oxford: Oxford University Press.
- Kingdon, J. W. (1984). *Agendas, Alternatives and Public Policies*. Boston: Little Brown.
- Pierson, P. (2001). *The New Politics of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Schumpeter, J. (1954). *A History of Economic Analysis*. New York: Allen and Unwin.
- Taylor-Gooby, P. et al. (eds) (2017). *After Austerity: Welfare State Transformation in Europe After the Great Recession*. Oxford: Oxford University Press.
- Torben, Iv. & Wren, An. (1998). "Equality Employment and budgetary restraint: the trilemma of the service economy", *World Politics*, 50 (4), pp. 507-46.
- Walby, S. (2015). *Crisis*. Cambridge: Polity Press.
- Φούσκας, Β. & Δημουλάς, Κ. (2013). *Ελλάδα, Παγκοσμιοποίηση και Ευρωπαϊκή Ένωση: Η πολιτική οικονομία του χρέους και της κοινωνικής κατάρρευσης*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Fouskas, V. & Gökay, B. (2018). *The Disintegration of Euro-Atlanticism and New Authoritarianism*, Routledge (forthcoming).